

³² O. Greiffenhagen, Die Organisation des Archivwesens in Estland. Minerva-Zeitschrift 1929, 5 Jg, nr 6/7, lk 125–126.

³³ O. Greiffenhagen, Das Archivwesen in Estland. Zeitschrift für osteuropäische Geschichte V, H. I, 1931, lk 157–161.

³⁴ Vt O. Liivi kriitilist ülevaadet O. Greiffenhageni artiklite kohta "Varia" rubriigis. – Ajalooline Aja-kiri 1930, nr 4, lk 236–239.

³⁵ Vt selle kohta lähemalt: L. Kõiv, Rudolf Kenkmaa – eestlane Tallinna Linnaarhiivis. – Tuna nr 2, 1999, lk 48–66.

³⁶ Rudolf Kenkman(n), 1935. a eestistatud Kenkmaaks (15.01.1898–26.04.1975), vt tema kohta lähemalt Tallinna Linnaarhiivi väljaannet Rudolf Kenkmaa 1898–1975. Koostaja P. Pillak, Tallinn, 1998.

³⁷ Hommikuleht 15.01.1934.

³⁸ R. Kenkman, Linnaarhiivis ei osata eesti keelt. Üks arhiivi väljaannete toimetajaist "Balti vendluse" liige. Hommikuleht 18.01.1934.

³⁹ Tallinna linnavalitsuse kaust nr 51 Tallinna linna osakondade ja asutuste asjaajamise ja arhiivide asjus. TLA 82-1-1450, l 2.

⁴⁰ TLA 82-1-1450, l 3.

⁴¹ TLA 82-1-1450, l 4.

⁴² Vt P. Pillak, Arhiivaar ja ajaloolane Paul Johansen – 95. – Kleio 1, 1997, lk 58–59.

⁴³ O. Greiffenhagen, Zur Geschichte des Revaler Vereins für Kammermusik. Tallinn, 1913, ja sellele kirjutatud täiendus: Der Revaler Vereins für Kammermusik in Kriegs- und Nachkriegszeit. Tallinn 1931.

⁴⁴ O. Greiffenhagen, Revaler Stadtmusikanten in alter Zeit. Baltische Monatsschrift Bd. 55, 1903.

⁴⁵ Kristel Pappel, Muusikateater Tallinnas XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi esimesel poolel. – Eesti muusikaloo toimetised 2. Tallinn 1996, lk 7.

⁴⁶ A. V. Otto Greiffenhagen, Revalsche Zeitung, 20.06.1938.

⁴⁷ Hillar Saha (a-ni 1939 Hilarius Sakaria-Sakaris; 29.11.1899 Tallinn–12.11.1981 Tallinn) – muusikateadlane, helilooja ja esperantist. Lõpetas 1931 Tallinna konservatooriumi orel- ja kompositsioonierialal, töötas 1944–47 Teatri ja Muusika Muuseumis ning 1947–81 Tallinna Linnamuuseumis teadustöötajana. Tallinna Linnaarhiivi uurija alates 1930. aastast.

⁴⁸ H. Saha, Muusikaelust vanas Tallinnas. Tallinn 1972, lk 17–19.

⁴⁹ Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 3. kd, lk 213 annab ekslikult Otto Greiffenhageni surmaaajaks 23.06.1938.

⁵⁰ Autor tänab dr Wilhelm Lenzi Bundesarchivist, kes selgitas välja haua asukoha: Süd 2, haud nr 704. Kahjuks ei ole haud tänaseni säilinud.

⁵¹ P. Johansen, Otto Greiffenhagen †. – Revalsche Zeitung 20.06.1938.

MAGISTRIVÄITEKIRI KATOLIKU KIRIKU MÄRTRIST EESTIS

Kindlasti olid vaid vähesed enne Jaan Krossi näidendi "Vend Enrico ja tema piiskop" lavaletulekut kuulnud peapiiskop Eduard Profittlichi nime. Kuid just selle traagilise isikuga on seotud katoliku kiriku taaselustamiskatse Eestis XX sajandil, millele tõmbas kriipsu peale Teine maailmasõda ja alanud Nõukogude okupatsioon. Juhuse tahtel valmis peaaegu samaaegselt Jaan Krossi näidendiga, mis peapiiskop Profittlichi osas suuresti toetub ajaloolistele faktidele, Saksamaal Profittlichile pühendatud ajaloouurimus.

1999. aastal kaitses ajaloolane Lambert Klinke Gießeni ülikooli juures oma magistriväitekirja "Erzbischof Eduard Profittlich und die katholische Kirche in Estland 1930–1942" (Peapiiskop Eduard Profittlich ja katoliku kirik Eestis 1930–1942). Gießeni ülikoolis õppis Klinke esialgu meditsiini ja seejärel aastatel 1993–1999 ajalugu, keskendudes Ida-Euroopale. 1992. aastal sattus ta Tartu lastekliinikule määratud meditsiiniabi transpordi saatjana õieti juhulikult Eestisse, kuid sellest külastäigust tekkis tal püsiv huvi siinse maa ja rahva vastu. Sellest ajast peale on Klinke regulaarselt Eestit külastanud, 1994. aastal töötas ta Tartu Ülikooli Teabetalituse juures. Praegu on Klinke Gießeni ülikooli teadustöötaja ja koostab oma doktoritööd teemal "Katoliku kiriku osa Balti riikide identiteedi kujundamisel aastatel 1918–1940".

Oma magistritöös annab Klinke Profittlichi isiku kaudu ühtlasi ülevaate katoliku kiriku taastamis- ja arengupüüdlustest Eesti sõdadevahelisel iseseisvusperioodil. Töö on üles ehitatud kronoloogilisel printsiibil.

I peatükk vaatleb sissejuhatavalt poliitilist ja kiriklikku situatsiooni Eestis pärast Esimest maailmasõda. Kirikuõiguslikult oli katoliku kirik Eestis alates 1783. aastast kuulunud Mogiljovi diötsese alla. Pärast tsaaririigi kokkuvarisemist läks katoliku kirik Eestis 1918 Riias loodud diötsese alla.

II peatükk on pühendatud juba Profittlichi ajastule Eesti katoliku kirikus. Eduard Profittlich sündis 1890. aastal Birresdorfis Reinimaal, 1913. astus jesuiitide orduisse ja 1916 pühitseti alamdiakoniks. Tema haridustee lõppes Krakovis 1923/1924 filosoofia- ja teoloogiadoktoriks promoveerumisega. 1930. aastal saadeti ta, osalt ka tänu

EDUARD PROFITTLICH

Eesti katoliku
kiriku
peapiiskop
1936–1942

tema keeleoskustele, vaimulikuks Tallinna Peetruse ja Pauluse kogudusse. Klinke kirjeldab Profitlichi edukat tegevust mitmekeelse ja üle Eesti laiali pillatud katoliku kiriku koguduse konsolideerimisel. Katoliku kiriku lastekasvatusasutused saavutasid niisuguse tunnustuse, et sinna hakkasid oma lapsi andma ka mittekatoliiklastest lapsevanemad. Profitlichi eestvõttel arendas katoliku kirik Eestis ka energilist kirjastustegevust (ajakirjad Kiriku Elu ja Ühine Kirik), milleks 1935 loodi omaette trükikoda Tungal.

III peatükk käsitleb detailselt ja eelkõige arhiivuurimustele toetudes diplomaatiliste sidemete sisseseadmist ja nende arengut Püha Tooli ja Eesti Vabariigi vahel ning täiendab nii ka Eesti välispoliitika ja diplomaatia ajalugu.

Kõige mahukam IV peatükk katoliku kirikust Eestis aastatel 1936–1942 vaatleb Profitlichi missioonitöö kõrgeastaid 1930ndate lõpul, mil katoliku kirik oli Eestis stabiilsuse saavutanud ja juba ka eestlaste hulgas teatud kõlapinda võitmas, ja sellele järgnenud hävingut esimesel "punasel" aastal. Uue etapi katoliku kiriku arengus juhatab sisse Profitlichi peapiiskopiks pühitsemine 27. detsembril 1936. Juba aasta varem oli Profitlich endale Saksa kodakondsuse kõrval võtnud ka Eesti kodakondsuse.

Magistritöö kõige põnevam osa kirjeldab katoliku kiriku ja peapiiskopi saatust Nõukogude okupatsiooni esimesel aastal. Balti riikide Nõukogude Liidu mõjusfääri sattumise järel, ajal, mil oli just käimas baltisakslaste ümberasumine, 7. novembril 1939 korraldati Tartus katoliku kiriku preestrite ja orduliikmete usalduskonverents, kus kõik osavõtjad otsustasid esialgu Eestisse jääda. Profitlichil oli sel perioodil võimalik veel Rooma reisida, kus ta 4. ja 5. mail 1940 kohtus paavst Pius XII-ga, kes manitses nii teda kui ka kõiki teisi vaimulikke võimalikult kauaks Eestisse jääma.

Pärast Balti riikide lõplikku annekteerimist sattus ka katoliku kirik kohe tugeva surve alla. Juba 27. augustil 1940 oli paavsti nuntsius sunnitud Riist lahkuma. 1940. aasta sügisel manitses ka Saksa saatkond Profitlichit kui Saksa kodanikku Eestist ära minema. Järelümberasumise ajal lahkusidki Eestist peaaegu kõik vaimulikud, millega katoliku kirik Eestis langes uuesti 1931. aasta tasemele. Ustava hengekarjasena seadis Profitlich oma lahkumise täielikku sõltuvusse paavsti otsusest, kuid oma kirjas kardinal Maglionele 14. jaanuaril 1941 annab Profitlich selgelt mõista, et kujunenud olukorras ei suuda ta oma koguduse heaks midagi teha ja teda ootab ilmselt kindel vahistamine ning Siberisse saatmine. Lootuses Vatikani kindlale otsusele ütleb ta, et on nõus end ohverdama, kuigi mõistuse hää ja tuttavate nõuanded käsiksid tal Saksamaale minna. Kuid Vatikani teatati peapiiskopile telegrammiga, et paavst jätab talle muidugi valiku vabaduse, kuid eelistaks Profitlichi jäämist oma koguduse juurde.

Võib ainult kahetseda, et Jaan Krossil ei olnud võimalik Klinke magistritööd enne oma näidendi kirjutamist lugeda, sest nii oleks saanud veelgi tugevamini välja arendada paavsti kaassüü motiivi Profitlichi saatuses. Rolf Hochhuthi Vatikani passiivset hoiakut Teise maailmasõja ajal teravalt ründava näidendi "Asemik" eestindajana ei ole see teema Krossile muidugi võõras ja ka Vatikani kardinal näidendis "Vend Enrico" ei ole kaugeltki sümpaatne figuur, kuid Klinke töös ulatuslikult esitatud kirjavahetus arendab veelgi selgemini välja Profitlichi hingeheitletust ja Vatikani otseselt mittemidagiütlevad sibülliinlikud juhtnöörid, mis manitsesid teda Eestist mitte lahkuma ja oma koguduse juurde jääma. Sealjuures ilmneb Klinke esitatud arhiivimaterjalist, et paavst oli olukorra hädahohtlikkusest Baltikumis täiel määral teadlik.

V peatükk on täielikult pühendatud peapiiskopi märtrisaatusele. Profitlich näis kõike toimuvat käsitavat Jumala tahtena. Kuigi teda vahistamisohu eest hoiatati ja pakuti ühes talus pelgupaika, viivitas Profitlich veel ka pärast Saksa-Nõukogude sõja puhkemist enda varjamisega. 27. juuni ööl 1941 ta vahistati ja deporteeriti Venemaale. Järgmised pool sajandit puudus igasugune objektiivne teave Profitlichi saatuse kohta. Vastuseks Profitlichi sugulaste päringutele käskis Eesti KGB 1967. aastal valetada, et Profitlichi asukoha kohta puuduvad andmed. Ka Vatikani ei astunud oma peapiiskopi saatuse väljaselgitamiseks mingeid diplomaatilisi samme, sõjajärgsetes Vatikani dokumentides kohtab Profitlichi nime alles 1963. aastal, kui teda ülemaailmsel kirikukontsiilil on märgitud "puudujana".

Eestis säilinud Profittlichi NKVD juurdlustoimik võimaldab Klinkel tema martüüriumi detailselt kirjeldada. Olgu siinkohal vaid mainitud, et 21. novembril 1941 mõistis Kirovi oblastikohus Profittlichi kontrrevolutsioonilise tegevuse ja agitatsiooni eest surma. NSVL Ülemkohus lükkas peapiiskopi eesti keeles (!) esitatud kassatsioonikaebuse tagasi, kuid surmanuhtlust täide viia ei jõutud, sest Profittlich suri vanglas juba 22. veebruaril 1942.

VI peatükk kujutab endast järelevaadet katoliku kiriku olukorrale 1942. aastast kuni tänapäevani. Mõnevõrra paremad, kuid kaugeltki mitte soodsad tingimused kiriku jaoks olid Saksa okupatsiooni ajal, mil katoliku kirikut ajutiselt juhatas preester Henri Werling. Koos uue Nõukogude okupatsiooniga taastus kiriku tagakiusamispoliitika, Werling deporteeriti 1945. aasta augustis koos kõigi sakslastega Eestist ja kui tal 1954 õnnestus Eestisse naasta, siis ei tohtinud ta enam preestrina tegutseda. Ainus tegutsev katoliku preester Nõukogude ajal oli Mikelis Krumpans, kes allus Riia diöteesile. Nii langes katoliku kirik Eestis jälle 1918. aasta tasemele, muutudes peamiselt poolakate ja leedulaste "rahvuskirikuks". Klinkel lõpetab oma magistritöö siiski lootusrikkalt, kirjeldades katoliku kiriku taaselustamiskatseid Eestis ja diplomaatiliste sidemete sisseseadmist Vatikaniga.

Klinke magistritöö on suuresti kirikupoliitilise ja diplomaatilise rõhuasetusega, vähem saame teada kiriku liikmeskonnast ja eestlaste suurenenud osast katoliku kirikus 1930. aastatel. Ka oleks väärinud lähemat vaatlust Profittlichi sidemed eestlastega ja sinne haritlaskonnaga, kuigi võib karta, et selle kohta on säilinud väga puudulikult allikaid.

Sealjuures on Klinke uurimuse allikabaas aukartustäratav. Paljude trükitud allikate, s.h ka eestikeelse perioodika ja memuaarikirjanduse kõrval, väärib eriti esiletõstmist tema põhjalik uurimistöö paljudes arhiivides. Lisaks Eesti Riigiarhiivi ja Riigiarhiivi Filiaali ja Saksa Välisministeeriumi arhiivi dokumentidele Bonnis on Klinke kasutanud veel mitme katoliku kiriku arhiivi materjale, kuhu eesti ajaloolane naljalt ei satu (kirikuarhiiv Krakowis, kaputsiinlaste ja jesuiitide ordu arhiivid Itaalias, Saksamaal ja Hollandis ning Eduard Profittlichi dokumentid tema sugulaste valduses). Paraku on Vatikani arhiiv selle perioodi osas veel uurijatele suletud.

Olemata Venemaa arhiivide avatuse suhtes liigoptimistlik, loodab Klinke Profittlichi saatuse kohta Venemaa arhiividest veel täiendavaid dokumente leida. Seejärel on tal kavas oma magistritöö ka eestikeelses tõlkes raamatuna avalda.

Indrek Jürjo

SOVETLIK SUNNISMAISUS

Nõukogude kord püüdis oma tekke hetkest inimeste liikumisvabadust piirata. Meenutagem 1940. aasta suve, kui piirid suleti ja inimeste liikumisvabadus piirdus vaid Eesti territooriumiga. 29. juulist 1940 ilmus siseministri määrus, mis kuulutas kehtetuks enne 29. juunit 1940 välja antud nende Eesti kodanike välispassid, kes määruse andmise ajal olid Eesti Vabariigi piirides.¹ 1940/1941. aastal toimis ka Eesti-Vene administratiivpiir. Venemaalt Eestisse sisse ja vastupidi, Eestist Venemaale sõita ei saanud ilma eriloata. Loomulikult hakati Eestisse sisse tooma Venemaalt nõndanimetatud kõikvõimalikke "spetsialiste", kuid nemad saabusid siia formaal-juriidiliselt nõukogulike õigusaktide raames. Vaba liiklemine oli vaadeldaval ajajärgul siiski üldjuhul takistatud ning võis tuua kaasa terve rea ebameeldivusi, kui mitte koguni kriminaalvastutust.

NKVD ja hilisem siseministeerium sai liikumist piirata, repressioone rakendada ja ebasoovitavaid isikuid vastutusele võtta, süüdistades neid passi-režiimi rikkumises. Passimäärustik kinnitati 10.09.1940 NSVL Rahvakomissaride Nõukogu määrusega nr 1667.² Passimäärustiku rikkumise alusel ebasoovitavate isikute vastutuselevõtmine kujunes sõjajärgsel perioodil üsna tavapäraseks. Nii ilmneb ENSV siseministri käskkirjast nr 00122 27. oktoobrist 1947, et nõukogude võimu kehtestatud korra eiramisi esines üpris sagedasti. Sõjajärgsel perioodil võttis rahvasteränne Nõukogude Liidus enneolematud mõõtmed.³ Rännet püüti siiski kehtestavate otsuste või kaudsete õigusaktide kaudu ohjata. Iseasi, kuivõrd tõhusaks niisugune ohjamine kujunes.

NSV Liidus kehtis terve rida õigusakte, mis olid kuulutatud kummatigi salajasteks. Ühel või teisel viisil need takistasid või vähemasti piirasid liikumisvabadust. 15. aprillil 1942 andis NSVL Rahvakomissaride Nõukogu välja salajase määruse, mille kohaselt kolhoosnikke, kes polnud täitnud oma töötunde ja lahkusid omavoliliselt tööstusesse tööle, sai võtta selle eest kriminaalvastutusele. Kolhoosnikke sai vastutusele võtta avaldamisele mittekuulunud NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi 1948. aasta 11. veebruari ja 2. juuni seadluste järgi, mille algatajaks oli muide Nikita Hruštšov. Neis sisalduvate sätete kohaselt sai karistada kolhoosi liikmeid, kellel olid jäänud täitmata kohustuslikud töötunnid kolhoosi heaks. Taolised töödistsipliini valdkonda kuuluvad õigusaktid võimaldasid karistada nn tööluuside eest. Esialgu kehtestus eespool kirjeldatud kord vaid Ukraina NSVs. Peagi laiene-